

מכילתא

כתב עת לתורה ולחכמה

העורכים

עדיאל ברויאר • מנחם טייטלכאום •
הרב יעקב ישראל סטל • משה דוד צ'צ'יק

מזכיר המערכת

אליעזר בראדט

גליון ד • אלול תשפ"ב

המאמרים

- 5 נחמן לוין מרים בת בלגה והילני המלכה: מרחב ועימות בתוספתא סוכה
- 23 י' צבי לנגרמן הלכות כלאי בגדים מתוך "איסור והיתר", חיבור מקיף בהלכה בערבית-יהודית
- 35 שלום צדיק מצוות שכליות ושמעיות ושאלת המוסר הטבעי בהגותו של רב סעדיה גאון
- 55 הרב ח' אליעזר אשכנזי פירוש 'תלמיד רב סעדיה גאון' לספר דברי הימים - עיון בהצעות הזיהוי של המחבר, זמנו ומקומו
- 121 הרב יעקב ישראל סטל הידורה של סוכה גדולה: הלכה מחודשת ושורשה הארצישראלי
- 137 הרב רפאל קרויזר בין זהויות - לבעיית כפל השמות בגיטין: מטרויש ועד קראקא
- 165 הרב יהודה זייבלד אקדמות לטיב הנוסח בעותק דלאלה אלחאירין בכתיבת ר' שלמה בן ר' שמואל הדיין
- 183 הרב משה מיימון קטע מספר 'כליל היופי' לרבי דוד ברבי יהושע הנגיד
- 213 שמחה עמנואל קובצי תשובות הרשב"א שעמדו לפני ר' יוסף קארו
- 231 משה גינצלר שלשלת ראשי הגולה - מחורבן בית ראשון ועד המאה ה-14

הידורה של סוכה גדולה: הלכה מחודשת ושורשה הארצישראלי

מאת

הרב יעקב ישראל סטל

א. שלוש דעות וההלכה הפסוקה

במשנת התנאים הובאו שלוש דעות בשאלת שיעור השטח המינימלי של סוכה כשרה:

[א] ברייתא שהובאה בתלמוד הבבלי:

תניא: מחזקת ראשו ורובו ושולחנו - כשרה. רבי אומר: עד שיהא בה ארבע אמות על ארבע אמות.¹

[ב] תוספתא, סוכה, ב ב:

וכן היה רבי אומר: כל סוכה שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות - פסולה. וחכמים אומרים: אפילו אין מחזקת אלא ראשו ורובו בלבד, כשירה.²

בתלמוד הבבלי הסבירו, ששתי הדעות החולקות על רבי, זו שבברייתא שבבבלי וזו שבתוספתא, נאמרו מפי בית שמאי ובית הלל: לדעת בית שמאי, שיעור

* הפניה ביבליוגרפית מלאה נרשמה בהופעתה הראשונה בלבד. תודתי לידידי ברוך הכשרון, הרב משה דוד צ'צ'יק, על עזרתו בעריכת המאמר.

1 בבלי, סוכה ג ע"א.

2 הברייתא, כלשונה, הובאה בבבלי, סוכה ג ע"א. אבל בבבלי, סוכה ז ע"ב, הובאה דעת רבי בלבד: "תניא, רבי אומר: כל סוכה שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות - פסולה". וראה גם: בבלי, עירובין ג ע"ב.

כדעת רבי, ששיעור סוכה הוא ארבע אמות, כן גם סוכר רבי יהודה, אע"פ שנחלקו בעניין אחר הנוגע לכשרותה של הסוכה - אם חובתה ארבע דפנות או רק שלש. כך בברייתא שהובאה בירושלמי, סוכה, א א, ויניציאה רפג, דף נב ע"א [=ירושלמי, מעשרות, ג ג, דף נ ע"ד]: "תני: רבי אומר: ארבע אמות, אף על פי שאין שם ארבעה דפנות. רבי שמעון אומר: ארבעה דפנות, אף על פי שאין שם ארבע אמות. רבי יהודה אומר: ארבע אמות וארבע דפנות".

סוכה הוא "מחזקת ראשו ורובו ושולחנו", ולדעת בית הלל: "אפילו אין מחזקת אלא ראשו ורובו בלבד, כשרה"³. ונקבעה הלכה כשיטת בית שמאי: "אמר רב שמואל בר יצחק: הלכה, צריכה שתהא מחזקת ראשו ורובו ושולחנו"⁴. שיעור זה הוא שבעה טפחים על שבעה טפחים, כמדת אדם, שהיא ששה טפחים, עם שולחנו שרוחבו טפח⁵. זו ההלכה המוסכמת על כל הגאונים והראשונים⁶, ובספרות הפסיקה המקובלת⁷.

3 בבלי, סוכה ג ע"א. בבבלי שם הוסיפו, שמחלוקת בית שמאי ובית הלל נרמזה במשנת סוכה, ב: ז "מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, בית שמאי פוסלין, ובית הלל מכשירין". כי מלשון 'פוסלין' ו'מכשירין' מוכח שנחלקו גם בשיעור סוכה, שבית שמאי פוסלים סוכה שאין בה כדי ראשו ורובו ושולחנו, ובית הלל מכשירים, ולהצעת הבבלי יש להשלים את המשנה באופן כזה (ההשלמה ניתנה בסוגריים מרובעים): "מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, ובית שמאי אומרים: לא יצא. ובית הלל אומרים: יצא. ושאונה מחזקת אלא כדי ראשו ורובו בלבד, בית שמאי פוסלין, ובית הלל מכשירין".

את טעמה של כל אחת משלוש שיטות אלו הסביר יפה ר' יצחק ב"ר אבא מארי ממרסיי, בעל 'ספר העיטור' (נכתב בשנים ד'תתקלח-תתקנג, 1178-1193): "ומסתברא דשלשתן מקרא אחד דרשו: 'בסוכות תשבו שבעת ימים' (ויקרא כג מב). בית שמאי סברי: 'תשבו' כעין תדורו, ובעינן מקום ישיבה ואכילה, וראשו ורובו לישובו ושולחנו לאכילה. בית הלל סברי: ישיבה לחודה בעינן, ובאכילה לא קפיד קרא. ורבי סבר: בעינן דירה כבית, וכל בית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות אינו בית דירה" (ספר העיטור, ח"ב, חלק 'עשרת הדברות', הלכות סוכה, מהדורת הרב מ' יונה, וילנא תרמה, דף עז ע"ד. מתוקן חלקית על-פי כתב-היד המדוייק ביותר של החיבור: וטיקן, הספרייה האפוסטולית 143 ebr. [מתכ"י: F8697], דף 322א, ובפסיקה הנוכחית יש מקומות שהנוסח הנדפס עדיף). את שני החלקים המרכזיים של מה שנקרא היום 'ספר העיטור' (שבמקור הם באמת שני חיבורים נפרדים), 'עיטור סופרים' ו'עשרת הדברות', סיים המחבר לכתוב שנים מעטות אחרי שנת ד'תתקמב (1182), ומכאן ואילך המשיך המחבר לשפר את החיבורים ולערוך את ספרו השלישי (שעיקרו שאוב מדבריו שב'עיטור סופרים') - 'מאה שערים', עד שנת ד'תתקנג (1193), ראה: מ' גלצר, עטור סופרים (ספר העיטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי: פרקי מבוא, ע"ד, ירושלים תשדמ, עמ' 131-134.

4 בבלי, סוכה ג ע"א.

5 ראה בכל המובא בבית יוסף, או"ח, סי' תרלד סעיף א. ושיעור זה "הוא מוסכם מכל הפוסקים", כלשון בית יוסף, שם.

6 ראה, למשל: שאילתות דרב אחאי גאון [עם פירושים: ראשון לציון, שאילת שלום והעמק שאלה], ג, פרשת וזאת הברכה, שאילתא קסט, ירושלים תשמו, עמ' שכא-שכב; הלכות גדולות, א, הלכות סוכה, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 327 [=מחזור ויטרי, ג, הלכות סוכות, סי' ב, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשסט, עמ' תשצו]; סדר רב עמרם גאון, סדר קריאת שמע וברכותיה, סי' כא, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' טו; הלכות הרי"ף, סוכה דף יג ע"א (מדפי הרי"ף); ר' יצחק אבן-גיא, שערי שמחה [...], ונקרא בשם 'מאה שערים', א, הלכות

שיטת רבי, ששיעור סוכה הוא ארבע אמות על ארבע אמות, נדחתה מן ההלכה מכוחו של הכלל: "הלכה כרבי מחבירו ולא מחביריו"⁸, ושמא היה דבר גם כלל-פסיקה אחר: "אין הלכה כשיטה", כלומר: כשהתלמוד מציג רשימת תנאים או אמוראים הסוברים כולם כשיטה מסוימת, הכלל הוא: "ליתא הילכתא כחד מיניהו"⁹. והרי שיטתו של רבי הובאה בתלמוד בבלי כחלק מקבוצת חכמים שרעתם "סוכה דירת קבע בעינן"¹⁰.

סוכה, מהדרות הרב י"ד במברגר, פירטה תרכא, עמ' צא-צב; ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ספר רוקח, סי' ריט, ירושלים תשכ, עמ' קיד; ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ספר ראבי"ה, ב, סוכה, סימן תקצח, מהדרות הרב ד' דבליצקי, בני-ברק תשסה, עמ' רכט; רא"ש, סוכה, פרק א, סימן א.

7 ראה: רמב"ם, הלכות סוכה, ד א; טור ושלחן ערוך, או"ח, סי' תרלד סעיף א.
8 על כלל-פסיקה זה, ראה בבלי, פסחים כז ע"א: "הלכה כרבי מחבירו, ולא מחביריו"; עירובין מז ע"ב: "רבי יעקב ורבי זריקא אמרו: הלכה כרבי עקיבא מחבירו, וכרבי יוסי מחבירו, וכרבי מחבירו". וראה: אנציקלופדיה תלמודית, ט, ערך 'הלכה', עמ' רפח-רצ.

טעם דחיית שיטת רבי בשיעור סוכה בעקבות כלל-פסיקה זה מופיע בהוספה מאוחרת ששולבה ב'מחזור ויטרי': "ואיוו היא סוכה קטנה, כדתניא: מחזקת ראשו ורובו ושלחנו, כשירה. רבי אומר: פסולה, עד שיהא בה ארבע אמות על ארבע אמות... והלכתא כרבנן דאמרי, אפילו אינה מחזקת אלא כדי ראשו ורובו ושלחנו, כשירה. **דקיימא לן, הלכה כרבי מחבירו ולא מחביריו, והכא דרבנן פליגי עליה**" (מחזור ויטרי, ג, הלכות סוכות, סי' ב, עמ' תשצו). כל העניין הועתק מהלכות גדולות (א, הלכות סוכה, עמ' 327), אבל המשפט המודגש, שהוא החשוב לענייננו, אינו שם ואף לא בנוסח המקורי של 'מחזור ויטרי', אלא רק בכתב-יד לונדון של החיבור, המשופע בתוספות מאוחרות (יחסית). על הוספות אלו ועל זהות כותבן, שאלה שלא נפתרה, ראה: מחזור ויטרי, א, מבוא, עמ' 44-51.

9 הכלל "אין הלכה כשיטה", ידוע מגאוני בכל והנמשכים אחריהם: רב נטרונאי גאון; רב האי גאון; מחבר ספר 'מבוא התלמוד' המיוחס לרב שמואל הנגיד; רבינו חננאל בכמה מקומות בפירושו לתלמוד, ועוד. ראה על כך: ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנה, עמ' 160-163; אנציקלופדיה תלמודית, א, ערך 'אין הלכה כשיטה', עמ' תרטז-תריט.

10 ראה: בבלי, סוכה ז ע"ב. ואע"פ שגם שיטת בית שמאי, ששיעור סוכה הוא כדי ראשו ורובו ושלחנו, היא 'כשיטה', כמפורש בסוגיה זו גופא (בבלי, סוכה ז ע"ב), בכל זאת 'קסברי ושוותא, דהלכה כבית שמאי, **ולאו מטעמיה**'. כן מסביר ר' יצחק אבן-גיאת (ספרד; ד'תשצח-תתמט, 1038-1089), שערי שמחה, א, הלכות סוכה, עמ' צב. ראה שם. וכך גם הוסבר, יותר בהרחבה, בהלכות הרי"ף, סוכה, דף ג ע"ב - ד ע"א (מדפי הרי"ף). ויש שהסבירו בדרכים אחרות מדוע ננקטה שיטת בית שמאי להלכה אע"פ שלכאורה היא 'כשיטה', ראה: ספר העיטור, ח"ב, חלק 'עשרת הדברות', הלכות סוכה, דף עז ע"ד; ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה, סוכה ג ע"א, מהדרות הרב א' לים, ירושלים תשל"א, עמ' יא; פירוש הר"ן על הרי"ף, סוכה ג ע"ב - ד ע"א, מדפי הרי"ף, ד"ה 'אידיך מי שהיה'.

אולם לאמתו של דבר, שיטתו הדחוייה של רבי התקבלה כהלכה פסוקה במסורת מסוימת, כנראה ארצישראלית, כאשר בשלב מאוחר היא אומצה בתור 'לכתחילה' ומצווה מן המובחר בלבד. ולבירור עניין זה מוקדש המאמר הנוכחי.

ב. שיטת ספר 'הלכות קצובות'

בספר 'הלכות קצובות', שנתחבר באיטליה סביב אמצע המאה התשיעית, כותב המחבר הלא-נודע כמה הלכות הנוגעות לכשרותה של הסוכה, ביניהן ההלכות הבאות:

וגבוהה עד עשרה טפחים כשירה, פחות מיכן פסולה. ויותר מעשרים אמה פסולה, וגבוהה עד עשרים אמה כשירה. ואם אינו יכול לעשותה גדולה, יעשה אותה קטנה, עד שתהא מחזקת ראשו ורובו ושולחנו, כשירה, פחות מיכן - פסולה¹¹.

חלקו הראשון של הציטוט עוסק בגובה הסוכה, והוא מצטט את ההלכה המקובלת¹². אולם החלק השני, הנדרש לשטח הסוכה, מנוסח באופן עמום. משתמע מדבריו שלכתחילה יש להקים סוכה גדולה, ורק אם אין הדבר אפשרי, ניתן להסתפק בסוכה קטנה המחזקת ראשו ורובו ושולחנו. אך המחבר לא כתב במישרין שיש לעשותה גדולה, וגם לא דקדק לפרט מהו שיעור "גדולה", אלא רק התייחס למקרה ש"אינו יכול לעשותה גדולה", ועיקר חסר מן הספר. שאלת הגודל הנדרש לכתחילה גם אינה מתפרשת במקורות שהעתיקו את דבריו¹³.

11 הלכות קצובות, הלכות סוכה, סי' ב, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ב, עמ' 102, בצירוף שינויי נוסחאות לשו'⁸.

12 עי' משנת סוכה, א; רמב"ם, הלכות סוכה, ד א; טור ושו"ע, או"ח, סי' תרלג סעיף א.

13 **שלושה** מקורות ספרותיים קדומים ואנונימיים העתיקו את כל או רוב חטיבת הלכות סוכה, כולל ההלכה המחודשת על שיעור שטח הסוכה, ללא כל שינוי ותוספת הסבר: (א) בתוספות המאוחרות שבכת"י לונדון של 'מחזור ויטרי' הובאו כל 'הלכות סוכה' שבספר 'הלכות קצובות' - תחת כותרת מפורשת: "ואילו הלכות סוכה קצובות רב יהודאי גאון" - וביניהן ההלכה המדוברת; ראה: מחזור ויטרי, ג, הלכות סוכות, סי' לו, עמ' תתכב-תתכג. (ב) פרק הלכותי בכת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 11639 (מתכ"י: F4948), הנודע כ'מכלול לונדון', דף 737א-ב, מעתיק חלקים גדולים מהלכות סוכה ולולב שב'הלכות קצובות', וביניהן: "ואם אינו יכול לעשות גדולה, יעשה קטנה עד שתהא מחזקת ראשו ורובו ושולחנו, וכשירה, פחות מכאן - פסולה" (דף 737א). (ג) גם בחטיבת ההלכות שבכת"י פריס, הספרייה הלאומית Hébr. 716 (מתכ"י: F27764), דף 264א (לפי הספרור שנרשם בעט ולא בעפרון): "ואם אינו רוצה לעשות גדולה, יעשה קטנה עד שתהא מחזקת לראשו ורובו ושולחנו בתוך הסוכה - כשרה, פחות מכן - פסולה". כתב-היד האחרון הועתק בפרובאנס במאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה, וחטיבתו ההלכתית (רפים 245א-275ב), ממנה צוטטה המובאה האחרונה, מבוססת על ספרות הגאונים, הלכות הרי"ף ו'ספר האורה' המיוחס לרש"י.

אולם כמה פייטנים שנמשכו לפעמים אחרי 'הלכות קצובות' כנראה הבינו בדבריו, ששיעורה של סוכה גדולה הוא ארבע אמות על ארבע אמות. המערבית 'אימתך סודרת קלוסך' לר' אליהו ב"ר צדוק, שכנראה פעל בצרפת בתחילת המאה השתים-עשרה, לכל המאוחר, עוסקת רובה ככולה בהלכות סוכה, ובין היתר בשיעורה:

אתן רוממות לאל מערכות / אנהו במצות ארבעתן ערוכות / פחג הסכות
 בארת דפני סכה שתים פהלקתן / בנין שלישית אפילו טפח פחניכתן /
 פחג הסכות
 ותור סכה גדולה ארבעה מרוחים / ומשך סכה קטנה שבעה טפחים /
 פחג הסכות¹⁴.

ביאור: 1 אתן רוממות: אשכח. לאל מערכות: להקב"ה. אנהו במצות ארבעתן: אתנאה לפניו בארבע המצוות של חג הסוכות: סוכה, לולב, חגיגה ושמחה. ראה ויקרא רבה, ל ב, עמ' תרצד: "אלו שבע מצות שבחג, ואלו הן: ארבעה מינין שבלולב, וסוכה, וחגיגה ושמחה". ופייטננו מנה את ארבעת המינים למצוה אחת. | 2 בארת: פירשת. דפני סכה שתים כהלכתן, בנין שלישית אפילו טפח: על-פי בבלי, סוכה ו ע"ב: "תנו רבנן: שתים כהלכתן, ושלישית אפילו טפח". בחניכתן: לשון כינוי. כלומר: השלישית תכונה 'דופן' אפילו שיש בה רק טפח. | 3 ותור: לשון ריבוי ויתרון, וכאן במשמעות של הידור. סכה גדולה ארבעה מרוחים: סוכה גדולה שיעורה ארבע יחידות מידה מרווחות, וכנראה כוונתו לארבע אמות. ומשך סכה קטנה שבעה טפחים: ושיעור סוכה קטנה הוא שבעה טפחים. ועי' בגוף המאמר.

ראה: קטלוג מתכ"י, F27764, מס' מערכת 63925; פ' רוט, ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים, ע"ג, ניו-יורק תשסח, עמ' 29 הערה 47. אך עם כל זאת, הלכות סוכה שבחיבור זה אינם נובעים מ'ספר האורה' או מחיבור אחר אלא מ'הלכות קצובות', כפי שניכר מהשוואת המקורות. לצד חיבורים ומאספים אלו ידועים חיבורים אחרים שעשו שימוש, בהיקף מסוים, בהלכות סוכה או בהלכות לולב שבספר 'הלכות קצובות', אך את ההלכה הנוכחית, שלכתחילה יש לעשות סוכה 'גדולה', הם לא הביאו. ראה ספר האורה: כולל פסקי דינים והלכות, א, סימן צו (הלכות סוכה), מהדורת ש' בובר, לבוב תרסח, עמ' 111: "סוכה צריך דליהוי לה שיעורא, דלא תהוי פחות מכרי ראשו ורובו ושלחנו, דאינון שבעה טפחים על שבעה טפחים. ואי הוי פחות מהאי שיעורא - פסולה". והוא אינו מוסיף את עדיפותה של סוכה גדולה. כיוצא בזה בליקוטים אשכנזיים שבכת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 642 (מתכ"י: F17712), שנרפסו לאחרונה: "ושיעור (מ)גדולותה שיעניס בה שלחן וכסא" (י' בינדר, 'ליקוטים אשכנזיים: פסקים ותשובות, מנהגים ומעשים', ירושתנו, ז [תשעד], עמ' מד סעיף ל). ואילו ספר הפרדס, עניין סוכה, קושטאנדינה תקסב, דף מה ע"א-ע"ב, כלל לא דן בשיעור אורכה ורוחבה של הסוכה, וכך ב'הלכות סוכה' שבקובץ הלכות ודינים מחכמי אשכנז הקדמונים, כת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 326 (מתכ"י: F23495), דף 32. כל חיבורים אלו הכירו והשתמשו, בעניינים אחרים, בהלכות סוכה או בהלכות לולב שבספר 'הלכות קצובות',

פייטננו אומר: כהידור מצוה יש להקים סוכה גדולה, של ארבע אמות על ארבע אמות, וכשאינן הדבר אפשרי - כשרה גם סוכה קטנה של שבעה טפחים על שבעה טפחים. כבר ידענו שפייטן זה נגרר לפעמים אחר שיטת 'הלכות קצובות'¹⁵, לכן מסתבר שגם הלכה זו מבוססת על דבריו, והפייטן הבין אפוא שסוכה 'גדולה', העדיפה לשיטת 'הלכות קצובות', היא כזו ששיעורה ארבע אמות על ארבע אמות.

ההבנה ששיעור סוכה לכתחילה הוא ארבע על ארבע אמות חוזרת בפי פייטן נוסף, ר' משה ב"ר יצחק, שכנראה גם הוא פעל בצרפת. את פיוטו 'בצאתי מחדק מסוכה' הקדיש הפייטן לפרטי הסוכה, מידותיה ותנאי קיומה, בהסתמכו גם על החיבור 'הלכות קצובות'. בין הדברים נתפייטו בו ההלכות הבאות:

צווי סְכָה דִּירַת קָבֵעַ
לְאמֹר לְגִמְרֵי, לְזַמֵּר וְלִקְבֵעַ
וְתִקְוֶנָה אַרְבַּע עַל אַרְבַּע.

חוג לְחַג חַג מוֹעֲדוֹת
לְגִמְרֵי אַרְבַּע עֶשְׂרֵה סְעוּדוֹת
לְקַיֵּם בּוֹ מִשְׁכָּנוֹת יְדִידוֹת. 5

קְבִיעֵתָה רֵאשׁוֹ וְרַבּוֹ וְשִׁלְחָן
מִחֲזֻקַּת בְּהֶכְשֵׁר לְהִבִּין וְלְהִבְחִין
לְזִכּוֹת נְשׂוּאִים מִנֵּי רַחֵם.¹⁶

ראה על כך: מאמרי 'נטילת הדס אחד או שניים למצות לולב', מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון י-יב (תיח-תכ), תשרי תשעח, עמ' שיב; מאמרי 'סוכה עגולה: גדריה ודיניה', בספרי: נהגו ישראל: עיונים ובירורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות, ירושלים תשפ, עמ' ז. ובנוגע לשימושו של כת"י פריס 326 ב'הלכות קצובות', ראה: הרב א' ביטון, 'ליקוטי הלכה ומנהג מחכמי אשכנז הראשונים: ענייני חג הסוכות', מוריה, שנה שלושים ושבע, גליון ד-ו (תלו-תלח), אלול תשעט, עמ' יג.

14 מערבית 'אימתך סודרת קלוסך' (בדילוג שלושה טורים בין הטור השני לשלישי), מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמא, עמ' 39. לזמנו המשוער של ר' אליהו ב"ר צדוק, ראה: גנזי חג הסוכות: אסופת גנזים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, מהדורות, ירושלים תשעח, עמ' ח-ט הערה 15.

15 כך בנוגע לפסילתה של סוכה עגולה, שאינה בעלת ארבע צלעות: "זויותיה מרבעות ולא עגולות" (שם, מחזור סוכות, עמ' 39), שהוא כדעת 'הלכות קצובות' (ראה מאמרי 'סוכה עגולה: גדריה ודיניה', עמ' ט-י), וכך גם פסילתו לסוכה ישנה, כשיטת בית שמאי (עי' משנת סוכה, א א): "עשית ישנה מעכבת לכסוי / עבור תעשה ולא מן העשוי / בחג הסוכות" (שם, מחזור סוכות, עמ' 40), שגם היא על-פי הלכות קצובות, הלכות סוכה, סי' ב, עמ' 103.

ביאור: 1 צווי סכה דירת קבע: נצטוונו להקים סוכה של דירת קבע; וראה להלן, ביאור לטור 3. | 2 לאמר לגמר, לזמר ולקבע: ללמוד ולקבוע את כליו בסוכה. השווה ברייתא שהובאה בבבלי, סוכה כח סע"ב: "כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו קבע וביתו עראי. כיצד? היו לו כלים נאים - מעלן לסוכה, מצעות נאות - מעלן לסוכה, אוכל ושותה ומטייל בסוכה, ומשנן בסוכה". | 3 ותקונה ארבע על ארבע: שיעור הסוכה ארבע אמות על ארבע אמות, כשיטת רבי, המחייב כן משום ש"סוכה דירת קבע בעינן" (עי' בבלי, סוכה ז ע"ב). | 4 חוג לחג חג מועדות: לחוג ולשמוח בחג. ואולי כוונתו: לחוג ולשמוח בחג שיש בו שני מועדים - יום טוב ראשון ושמיני עצרת. השווה משנת סוכה, ד א: "ההלל והשמחה - שמונה". | 5 לגמור: להשלים. ארבע עשרה סעודות: כשיטת רבי אליעזר, ש"ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה" (משנת סוכה, ב ו), וכפי שנפסק ב'הלכות קצובות', ראה מאמרי: 'אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה: הלכה ארצישראלית נשכחת?', סגולה, גליון 17 (תשפא), עמ' 1 ואילך. | 6 לקיים בו: להקים בו, בחג הסוכות, או: בזכות חג הסוכות. משכנות ידידות: כינוי לבית המקדש. | 7 קביעתה: הלכתה. כלומר: שיעורה ההלכתי של הסוכה. 7-8 ראשו ורבו ושלחן מחזקת: כן השיעור המינימלי של הסוכה. בהכשר להבין ולהבחין: יש להבין ולבחון את מדות הסוכה, אם שיעורה כשר. | 9 לזכות: במצות סוכה. נשואים מני רחם: את ישראל. והכינוי על-פי ישעיהו מו ג.

היינו, לכתחילה "תיקונה" של הסוכה במידותיה הוא "ארבע [אמות] על ארבע [אמות]", שכן היא נועדה להיות "דירת קבע", כשיטת רבי, אך "קביעתה", שיעורה ההלכתי המעכב של הסוכה, כשאין אפשרות לעשותה בשיעורה הרחב, הוא "מחזקת ראשו רובו ושלחן".

והסי'ם הדברים הנאמרים מפי ר' יהודה, פייטן אנונימי נוסף ספק־צרפתי, ביוצר 'אפאר לאלהי מערכה' לשבת חול המועד סוכות, בשעה שמפרט את דיני הכשרה של הסוכה:

חֲשׁוּבָה אַרְבַּע אֲמוֹת עַל אַרְבַּע
וּפְחָתוּהָ מֵאַרְבַּע
כְּדֵי לְזַכּוֹת עִם רַבֵּעַ¹⁷.

ביאור: 1 חשבוה ארבע אמות על ארבע: חכמי ישראל חישבו וקבעו ששיעור סוכה הוא ארבע אמות על ארבע אמות. | 2-3 ופחתוה מארבע כדי לזכות עם רבע: והם (חכמי ישראל) המעיטו את שיעור הסוכה מארבע אמות (לשבעה טפחים בלבד), כדי לזכות את ישראל ('עם רבע', ע"פ במדבר כג י), להקל עליהם את קיום המצוה.

16 פיוט 'בצאתי מחדק מסוכה', מחזור סוכות, עמ' 125. מסתבר שהפייטן הוא בן צרפת שכן פיוטו נשתמר רק במחזור כת"י צרפתי. ראה: מחזור סוכות, מבוא, עמ' לו. ובאשר לזמנו, לדעת יוט"ל צונץ, הוא היה קדום, ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 333. בנוגע להסתמכות הפייטן על ספר 'הלכות קצובות' (בנוסף לנידונו, שיעורה של הסוכה), עי' לעיל, ביאור לטור 5.

ההלכה ששיעור הסוכה לכתחילה הוא ארבע אמות על ארבע אמות ורק כשאין הדבר אפשרי ניתן לצמצמו ל"ראשו רובו ושולחנו", חוזרת אפוא בפי שלושה פייטנים – "והחוט המשולש לא במהרה ינתק" 18 – ששניים מהם הם בעלי זיקה ידועה לספר 'הלכות קצובות', מכך שאימצו פסיקות אחרות שלו¹⁹, ומסתבר אם כן, שגם בהלכה זו נמשכו אחריו והבינו, שבדבריו "לעשותה [את הסוכה] גדולה"²⁰, נתכוון לשיעור ארבע אמות על ארבע אמות.

הבנה זו מפורשת גם במקור שהובא בידי חכם ספרדי מאוחר יותר. ר' יוסף ב"ר צדיק, מחכמי קסטיליה שבספרד (נולד בשנת ה'קעז, 1417), הביא בספרו 'זכר צדיק' (שחיבר בשנת ה'רכז, 1467) את רוב דיני סוכה המצויים לפנינו ב'הלכות קצובות' ובתוכם ההלכה המדוברת:

חייב כל בר ישראל לעשות סוכה בביתו... ויהיה שיעור אורך הסוכה ורחבה, ארבע אמות על ארבע אמות, ולא תהיה פחותה מזה המדה, ויותר מזה השיעור – תעשה. ולא תהיה גבוהה יותר מעשרים אמה; ותהיה צלתה מרובה מחמתה. ואם אינו יכול לעשות סוכה גדולה, יעשה קטנה, ושיעורה שבעה טפחים, כדי שתהא מחזקת ראשו ורובו [ושולחנו], והיא כשרה.²¹

17 יוצר 'אפאר אלאהי מערקה', מחזור סוכות, עמ' 248. פיוט זה נתחבר, כפי הנראה, בתקופה שלפני תחילת הפיוט האשכנזי, והוא היה נפוץ בזמן הראשונים רק במנהג אשכנז המזרחי, ששימר הרבה פיוטים צרפתיים (עי' מחזור סוכות, מבוא, עמ' לב סעיף 8 הערה 53). כל זאת מוביל למסקנה, שפיוטנו נתחבר בידי בן צרפת.

18 קהלת ד יב.

19 עי' לעיל, הערות 15-16.

20 לעיל, ליד הערה 11.

21 י"ש שפיגל, 'דיני סוכה תפילות החג והלל': שער הארבעים מספר זכר צדיק לר' יוסף ב"ר צדיק, מוריה, שנה שלושים, גליון י-יב (שנח-שס), תשרי תשעא, עמ' ז-ח. על שימוש המרובה של המחבר ב'הלכות קצובות' (ויותר נכון: במקור ספרותי קרוב; ראה להלן), ובמיוחד בהלכות סוכה, ראה שם, עמ' ה, ועמ' ז הערה 18 ועוד.

בהקשר לדברי ר' יוסף ב"ר צדיק ראוי להביא דברי חכם ספרדי אחר, ר' יונה ב"ר שלמה אבן-בהלול (בן העיר מולינא, כ"ק 160 מ'מזרחית-צפונית למדריד), המסביר כמאתיים שנה קודם לכן (בשנת ה'יה, 1258), שכל שיעורי המצוות נאמרו במדות מצומצמות כי "תורת אל עליון ירדה אחר ידי עני ואביון" שאין באפשרותו לקיימן במדותיהן הרחבות, הראויות לכתחילה. הוא מביא כמה דוגמאות לשיעורי מצוות, שלדעתו הן רק בגדר 'דיעבר', ואחת מהן הוא שיעור הסוכה. אלו מקצת דבריו (המוסגר ממני):

תורת אל עליון / ירדה אחר השגת ידי עני ואביון, שאין יכול בהונן / להשיג מצוה הנקנית בחסרונו... על כן המעיטה שיעוריהם, כגון: שיעור הענייה [=סוכה ענייה] השרועה / שבעה טפחים על שבעה / ושיעור הלולב טפחים

עיקרי הדברים הלוא הם דברי 'הלכות קצובות', בשינויים סגנוניים ואחרים. סגנון הפתיחה "חייב כל בר ישראל..." , המאפיינת את ספרות הגאונים²², אינו ב'הלכות קצובות', ושינוי משמעותי יותר הוא הנימה הברורה של הקטע. תחת הסגנון המעורפל שב'הלכות קצובות': "ואם אינו יכול לעשותה גדולה", ממנו מובן מכללא ששיעור סוכה לכתחילה הוא "גדולה", בלא לנקוב בשיעורה המדויק, נאמרת בקטע שלפנינו הוראה מפורשת הנוקבת גם בשיעורה המדויק: "ויהיה שיעור אורך הסוכה ורחבה ארבע אמות על ארבע אמות", ולא זו בלבד אלא שנוספה כאן הוראה חד-משמעית: "ולא תהיה פחותה מזה המדה", שאלמלא משפט ההמשך: "ואם אינו יכול לעשות סוכה גדולה, יעשה קטנה..." , היינו סבורים ששיעור זה מעכב אפילו בדיעבד²³. מכאן שר' יוסף ב"ר צדיק

ארבעה... ושיעורים קטנים אחרים... כל אלה בני יקטן. כל אלה השיעורים המנויים, הם לבליים [=לכליים? אנשים בעלי מדת הכילות, שאינם נדיבים] או לעניים, אבל בנדיבים / מבקשי המצות ואותם אוהבים, מקיימים אותם על מה שהתורה משערת / לכבוד ולתפארת. עושיין הסוכה גדולה ועדינה / כמו לחתונה, כדי שיכנס בה עם אשתו / בניו ובני אָתו... ("ש שפיגל, 'ספר מנחת קנאות לר' יונה אבן-בהלול: ההקדמה וקטעים נבחרים', נטועים, כ [תשעח], עמ' 214).

אכן, ר' יונה אבן-בהלול אינו מציין ששיעורה של סוכה ל"מבקשי המצות" הוא ארבע אמות על ארבע אמות, אלא רק "עושיין הסוכה גדולה ועדינה כמו לחתונה", כדי שמשפחתו הרחבה תוכל להיתכנס בה בנוחות, אך בכל זאת, רוחם של דברים קרובים לפסיקת 'הלכות קצובות' והמביאים דבריו (במיוחד ראוי להשוות דבריו לנאמר בפיט 'אפאר לאלהי מערכה', לעיל, ליד הערה 17).

22 אמנם מטבע לשון זו (לרוב בסגנון מעט שונה: "דמחייבין בית ישראל") ייחודית לגאונים הבבליים, ולא כפי שארצה לטעון בהמשך, שקטע זה הוא מתורתם של בני ארץ ישראל (ראה להלן, תת-פרק ד). אין זאת אלא, שמטבע לשון זו נתגלגלה גם למקורות ארצישראליים או ארצישראליים למחצה (השווה: ה' גוימן, המעשים לבני ארץ ישראל: הלכה והיסטוריה בארץ ישראל הביזנטית, ירושלים תשעא, ראש עמ' 47). השווה לביטוי "ונתחייבו ישראל" המופיע בחיבור ארצישראלי מעין שאילתות שנחשף לאחרונה. ראה: ש' עמנואל, מגנזי אירופה, ב, ירושלים תשטט, עמ' 82, 91, 94 ועוד (הפניית ירדני הרב משה דוד צ'צ'יק). על שורשיו הבבליים של הצירוף "חייב כל בר ישראל", המצוי במיוחד ב'ספר שאילתות' ו'הלכות גדולות', אך גם בתשובות גאונים בבליים, ראה: א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תשא, עמ' 56-57; ג' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים וניו-יורק תשנ"ט, עמ' 200. אמנם פה ושם מצאנו ביטוי קרוב: "חייב כל בר ישראל" (בריוק כלשון הקטע שלפנינו!), במקורות מאוחרים יחסית. ראה, למשל: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 15.

23 אכן, לפי הסברי להלן, תת-פרק ד, זו היתה משמעות הדברים הראשונית והמקורית, שסוכה ה"פחותה מזה המדה" פסולה! להשוואת שני הקטעים, 'הלכות קצובות' מול הפיסקה שהביא ר' יוסף ב"ר צדיק, ראה להלן, ליד הערה 50.

לא עיבד את העניין מ'הלכות קצובות' אלא הביאו ממקור ספרותי דומה, שכנראה קדם ל'הלכות קצובות'²⁴, או למצער, שימר פרטים שנשטטשו בו²⁵.

ג. התנגדות ודחיה

ובכן, שלושה פייטנים, **צרפתיים** כפי הנראה, חיבור **פרובנסאלי**²⁶ וחכם **ספרדי** אימצו את פסיקת 'הלכות קצובות' בנוגע לשיעור שטח הסוכה²⁷, אך אין בידינו מקור אשכנזי דומה²⁸. וכנראה ניתן להסיק מכך, שהתקבלות 'הלכות קצובות' באשכנז היתה במדה פחותה ומצומצמת מזו שבצרפת ובפרובאנס²⁹. אכן חשוב לזכור, שהמקורות – הלכתיים וליטורגיים – שהביאו את פסיקת 'הלכות קצובות' בדבר שיעור אורכה ורוחבה של הסוכה, הם יחידיאיים ומעטים, וחריגים מאוד בנופה הכללי של ספרות ההלכה הנוקטת פה אחד כשיטת "ראשו רובו ושולחנו" בלבד. צא וראה, אפילו החיבורים הרגילים

24 וכנראה, הוא מקור ההלכות ה'תמוהות' שהביא ר' יוסף ב"ר צדיק שאינו ב'הלכות קצובות'. ראה: שפיגל, דיני סוכה תפילות החג והלל, עמ' ה הע' 8-9, ועמ' ט הע' 53.

25 הקטע שהביא ר' יוסף ב"ר צדיק קדום כנראה למובא ב'הלכות קצובות', ראה להלן, תת-פרק ד. ולא כהשערת מהדיר חיבורו של ר' יוסף ב"ר צדיק: "שר' יוסף... משתמש בחיבור זה [=הלכות קצובות] או בחיבור **ששאב ממנו**" (שפיגל, דיני סוכה תפילות החג והלל, עמ' ה).

26 כוונתי לחטיבה ההלכתית שבכת"י פריס, הספרייה הלאומית Hébr. 716, דף א264, שהבאתי ממנה לעיל, הערה 13, שכפי הנראה נכתבה בפרובאנס. ראה שם.

27 אמנם אימוצה של פסיקת 'הלכות קצובות' (על-פי מקור המקביל לו) בידי ר' יוסף ב"ר צדיק חריגה ומפתיעה מקליטתה אצל הפייטנים והמקורות האחרים. הפייטנים פעלו בתקופה קדומה למדי (המאה השתיים-עשרה וקודם לכן), שניתן לסבור שכן היה המנהג במקומם, כפי שניתן לומר גם על המקורות האחרים שהביאו פסיקה זו, אך ר' יוסף ב"ר צדיק פעל בתקופה מאוחרת למדי, בדור שלפני הגירוש הגדול מספרד, שגיבושה של הספרות ההלכתית כמעט לא נתנה מקום לדעות הלכתיות חריגות כאלו, וקשה להבין כיצד הוא נתן מקום להלכה חריגה זו. וכבר העיר על כך שפיגל, דיני סוכה תפילות החג והלל, עמ' ה.

28 גם בשלושת חיבורי ההלכה הקצרים שהעתיקו (ללא שינוי) מ'הלכות קצובות' את הלכתנו, שנרשמו לעיל, הערה 13, אין ביניהם חיבור אשכנזי ודאי. החיבור השלישי (כת"י פריס 716) הוא כנראה פרובנסאלי, ושני הראשונים לא נתברר טיבם ומקומם, אך כפי הנראה הם קרובים יותר לבית המדרש הצרפתי.

29 השווה הלכות קצובות, מבוא, עמ' 46: "מקום תפוצתו העיקרי של חיבורנו היה איטליה והארצות הסמוכות לה... תפוצתו של הספר הגיעה אז הרחק מעבר לתחום ארץ יצירתו, ונתפשט לארצות השכנות בצפון ודרום: **לצרפת ולאפריקה הצפונית**, ואף **לספרד** הגיע". **ביחוד היה נפוץ מאוד בצרפת**, שבזמן חיבור הספר היתה תלויה במובן הרוחני באיטליה". תן לך, **שאשכנז** לא נזכרת כאן בין המושפעות מן הספר, כי אע"פ שהיו כמה חכמים אשכנזיים שכן השתמשו בו (כפי שמעלה העיון ברשימת האישים, שם עמ' 47-52), מספרם מצומצם מאוד ביחס לשאר הארצות.

להשתמש בהלכות סוכה וארבעת המינים מ'הלכות קצובות', כולל בהלכות שדעתו חורגת מן המקובל, נמנעו מלהביא הלכה זו!³⁰ לא רק שתיקת המקורות מלמדת על אי-קבלת פסיקת 'הלכות קצובות' בנוגע לשיעור שטח הסוכה, ידועה גם התנגדות מפורשת לה מאת חכם (צרפתי?) לא נודע, המעיר ששני קטעים במערכת 'אימתך סודרת קלוסך' נוגדים את ההלכה המקובלת: הראשון שכבר הובא לעיל: "ותור סְכָה גְדוּלָה אַרְבַּעַה מְרוּחִים / וּמִשָּׁךְ סְכָה קֶטְנָה שְׁבַעַה טַפָּחִים"³¹; והשני, בחובת אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה: "חַק אַרְבַּע עֶשְׂרֵה סְעוּדוֹת / חֵיבִין לְאֶכֹּל בְּסֻכָּה וּלְהַחְדוֹת"³². זה לשונו:

במעריב שני של סוכות 'אומ' איומתך'³³: 'ויתור סוכה גדולה ארבע מרויחים, ומשך סוכה קטנה ז"ט'³⁴, הכי פירושו: סוכה גדולה ד' אמות על ד' אמות, כדאית'א בסוכה³⁵, אליבא דר'בי, דאמ'ר: סוכה דירת קבע בעינן, וצריך שיהיו בה ד' אמות על ד' אמות. ומ"מ לית הלכת'א כותיה אלא כרבנן דאמ'ר: דירת עראי בעינן, וסגי בז' טפחים ומחצה. ויש גוחרס'ים: 'סוכה גדולה ארבע מרווחים חל'³⁶, כלומר: כ"ד טפחים שהן ד' אמות, והוי פירוש כל החרוזה בטפחים.

גם עוד טעה בו הפייט: 'חק י"ד סעודות חייבין לאכל בסוכה להחזות'³⁷, וזה אינו, דהלכה כחכמים, שאמרו, דאין קצבה, דבעיא תדורו תנן, דאי בעי אכיל ואי בעי לא אכיל, חוץ מליל יום טוב הראשון דילף מט"ו דחג המצות. עכ"ל³⁸.

- 30 על החיבורים שנמנעו מהבאת פסיקתו בנוגע לשיעור הסוכה, עי' לעיל, הערה 13.
 31 לעיל, ליד הערה 14.
 32 מחזור סוכות, עמ' 39.
 33 לפנינו מתחיל הפיוט "אימתך סודרת", וכנראה שלפני הכותב הוא התחיל: "אומ' [=אומא?]" איומתך סודרת". ולא מצאתי עדות נוספת לנוסח זה, ראה: מחזור סוכות, עמ' 38, שינויי נוסחאות לשו' 1.
 34 ז"ט = ז' (שבעה) טפחים.
 35 בבלי, סוכה ז ע"ב.
 36 איני יודע מהו 'חל'. אפשר שזו טעות, והקווים שעל גבה הם סימן מחיקה, ואולי: חל' = חלקים, ולגרסת הכותב נאמר בפיוט: "ויתור סוכה גדולה ארבע מרווחים חלקים", היינו, חלקי אמה, טפחים.
 37 כן בכתה"י, ולפנינו: "להחדות", בדל"ת, והחריזה מאששת זאת. ואם אכן הכותב הוא מחכמי צרפת (עי' להלן, הע' 38), אפשר שמקור הטעות הוא בכתובה מן הזכרון ובהגיית דל"ת רפה כדוגמת זי"ן שרווחה בצרפת. ראה: ש' אליצור, 'חריזות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים', לשוננו, נח (תשנד-תשנה), עמ' 333 (הערת ש' אליצור).

דברי הכותב על הקטע השני: "גם עוד טעה בו הפייט", מלמדים שהוא הכריע לכף חובה גם את הקטע הראשון, הוא הנוגע לעניינינו, אע"פ שלא נקט שם לשון חריפה כזו. את שני קטעי הפיוט פסל הכותב, משום שהם נוגדים את ההלכה המקובלת, וזאת בלא לתת את הדעת ששניהם נובעים מאותו שורש – מסורת הפסיקה הארצישראלית!³⁹

גם פרשן פיוטים צרפתי קדום, בן זמנם של תלמידי רש"י, לא נחה דעתו מפסיקה זו ודחה מפשוטם את דברי הפייטן: "ותור סְפָה גְדוּלָה אַרְבַּעָה מְרוּחִים / וּמִשָּׁךְ סְפָה קְטָנָה שְׁבַעָה טַפְחִים", והסיעם לעניין אחר, דחוק למדי. וזה לשונו (המובאות מן הפיוט הודגשו בגופן עבה):

וויתור סוכה גדולה: דאינה נתרת בלא צורת הפתח היא בשיש ארבעה מרווחים: ארבעה אמות ויותר מכל צד. ומשך סוכה קטנה: שנתרת בלי צורת פתח, כשאינן ברחבה רק שבעה טפחים⁴⁰.

הפירוש שאינו מובן מצד עצמו⁴¹ דחוק גם מצד לשונו של הפיוט, וכנראה נקט אותו המפרש משום שלא יכול היה להסכים עם הקביעה שיש הערפה לשיעור ארבע אמות בסוכה, הנוגדת את ההלכה המקובלת. בדרך דומה נהג גם בקטע

38 ספר המנהגים לר' ברוך שליה צבור מטרוייש, כת"י לונדון, מונטיפיורי 150 (מתכ"י: F5151), דף 9א, בהגהה, שאינה מגופו של 'ספר המנהגים'. זהותו של הספר המצוטט בהגהה זו (שאליו מתייחס הע"כ"ל) לא נודעה, אך אפשר שהופעתו היחידאית בהגהה בשולי ספר מנהגים צרפתי מעידה שגם הוא חיבור צרפתי. על ספר מנהגים זה, ראה מאמרי: 'ספר מנהגים לרבי ברוך שליה ציבור מטרוייש: תיאור ראשוני וההדרת הפרק על סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה', ישרון, לז' (תשעז), עמ' קסז-קעה, ושם, עמ' קסח-קסט והערה 9, נתברר טיבו של כת"י מונטיפיורי 150 וההוספות שבגליונותיו.

39 על כך שחיוב אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכות הנזכר בפיוט נובע מהמנהג הארצישראלי הקדום, ראה מאמרי: אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה, עמ' 1 ואילך. וגם פסיקת 'הלכות קצובות' ששיעור שטח הסוכה לכתחילה הוא ארבע אמות על ארבע אמות נובע מההלכה הארצישראלית הקדומה; ראה על כך להלן, תת-פרק ד.

40 גנוי חג הסוכות, עמ' כז. לזמנו ומקומו של הפרשן, ראה שם, מבוא, עמ' ח-י.

לרישומי א' הולנדר (E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005, p. 220), ידועים רק שני כתיביו עם פירוש – רציף או הערות בלבד – לפיוט 'אימתך סודרת' המדובר: לונדון, אוסף דוד סופר 5 (מתכ"י: F70553), דפים 180א-181א (הועתק בשנת ה'סא, 1301); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2735 (מתכ"י: F6386), דפים 99ב-100א (הועתק במאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה). הפירוש בכת"י דוד סופר 5 הוא הנדפס בגנוי חג הסוכות ומצוטט כאן, ובפירוש השני (לונדון, הספרייה הבריטית 2735, דף 99ב) נתפרש הקטע השני בסגנון קצר ביותר, שאינו מובן לאשורו (מובאות הפיוט הודגשו): "ארבע אמות מרווחים. במשך נקראת סוכה גדולה. סוכה קטנה מז' טפחים".

41 עי' גנוי חג הסוכות, עמ' כז הערה 128.

השני באותו פיוט, המחייב, כזכור – ושוב בשונה מההלכה המקובלת! – אכילת ארבע עשרה סעודות בחג⁴², ואותו הוא דוחה באמצע נוסח חילופי ומאוחר⁴³.

ד. שורשה של שיטת 'הלכות קצובות'

מהיכן נובעת הפסיקה המחודשת המתועדת ב'הלכות קצובות' ובמקורות נוספים, ששיעור סוכה לכתחילה הוא ארבע אמות על ארבע אמות, ורק כשאין הדבר אפשרי ניתן להסתפק ב"מחזקת ראשו ורובו ושולחנו"? אכן, מהברייתא שהובאה בתלמוד בבלי, המחייבת להיות "אוכל ושותה ומטייל בסוכה, ומשנן בסוכה"⁴⁴, ניתן להסיק שיש להרוויח את הסוכה ככל האפשר כדי שתהא ראויה לכל תשמישיו⁴⁵, אבל בעל 'הלכות קצובות' קצב את גודל הסוכה לכתחילה לארבע אמות על ארבע אמות, כדעת רבי הדחוייה, וזו מנא ליה?

כפי הנראה, בהלכה הארצישראלית הקדומה, המשתקפת בתלמוד ירושלמי ובספרות ארצישראלית נוספת, התקבלה דעת רבי הלכה למעשה, ש"כל סוכה שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות – פסולה"⁴⁶, ורק בשלב מאוחר יותר, בהשפעת הבבלי, עודכנה הלכה זו, ושיעור ארבע אמות נקבע רק כהעדפה של 'לכתחילה' והידור מצווה, כפי שנפסק ב'הלכות קצובות'.

כזכור, שיטת רבי נדחתה מן התלמוד הבבלי ומספרות הפסיקה הרווחת – המבוססת על הבבלי – מכוח שני כללי פסיקה: "הלכה כרבי מחבירו ולא מחביריו" ו"אין הלכה כשיטה"⁴⁷. אבל אלו הם שני כללי פסיקה בבליים; "אין הלכה כשיטה", ידוע רק מגאוני בבל (והנמשכים אחריהם)⁴⁸, ובאשר לכלל הראשון, הרי שלדעת הירושלמי, הלכה כרבי אפילו כנגד חבריו!⁴⁹ הוה אומר: סביר שלדעת הירושלמי, ההלכה היא כרבי, ששיעור סוכה הוא ארבע אמות על ארבע אמות, ולעיכובא!

ההנחה שההלכה הארצישראלית הקדומה נקטה כדעת רבי, לפסול סוכה הפחותה מארבע אמות על ארבע אמות, נסמכת גם על ניתוח הקטע המאופיין בסגנון ספרות הגאונים, שכבר הובא לעיל מספר 'זכר צדיק' לר' יוסף ב"ר צדיק⁵⁰, המקביל לדברי 'הלכות קצובות' ומוסיף עליו. וכדי לעמוד על טיבו

42 עי' לעיל, ליד הערה 32.

43 ראה: גנזי חג הסוכות, עמ' כח; מאמרי: אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה, עמ' 14.

44 בבלי, סוכה כח סע"ב.

45 השווה דברי ר' יונה אבן-בהלול, שהובאו לעיל, הערה 21.

46 לעיל, ליד הערה 2 ובה.

47 ראה לעיל, תת-פרק א, בסופו.

48 עי' לעיל, הערה 9.

49 ראה ירושלמי, תרומות, ג א, דף מב ע"א: "רבי בא בר כהן בעא קומי רבי יוסי: לא כן אמר רבי חייה בשם רבי יוחנן: רבי וחביריו – הלכה כרבי".

50 לעיל, ליד הערה 21.

אעמיד את שתי המסירות זו מול זו (מספרתי את ענייני הקטע מ'זכר צדיק' כדי להקל על המשך הדיון):

'הלכות קצובות'

קטע מ'זכר צדיק'

חייב כל בר ישראל לעשות סוכה בביתו...

[א] ויהיה שיעור אורך הסוכה ורחבה, ארבע אמות על ארבע אמות, ולא תהיה פחותה מזה המדה, ויותר מזה השיעור - תעשה.

[ב] ולא תהיה גבוהה יותר מעשרים אמה; ותהיה צלתה מרובה מחמתה.

[ג] ואם אינו יכול לעשות סוכה גדולה, יעשה קטנה, ושיעורה שבעה טפחים, כדי שתהא מחזקת ראשו ורובו [ושולחננו], והיא כשרה.

וגבוהה עד עשרה טפחים כשירה, פחות מיכן פסולה. ויותר מעשרים אמה פסולה, וגבוהה עד עשרים אמה כשירה.

ואם אינו יכול לעשותה גדולה, יעשה אותה קטנה, עד שתהא מחזקת ראשו ורובו ושולחנו, כשירה, פחות מיכן - פסולה. [ושולחננו].

ההשוואה מדגישה ביתר שאת את תלישותה וחוסר בהירותה של ההלכה (על שטח הסוכה) שהובאה ב'הלכות קצובות'. כפי שכבר הוער, אין טעם לכתוב "ואם אינו יכול לעשותה גדולה", בעוד לא נכתב שיש לעשות סוכה גדולה, וגם תמוה לקבוע ששיעור הסוכה הוא "גדולה" בלא לנקוב מדות ברורות. לעומתו, הקטע ב'זכר צדיק' הוא בעל לכידות פנימית וסדר הגיוני. תחילה נכתב שיש להקים סוכה ששיעורה ארבע אמות על ארבע אמות, ויש כאן הוראה מפורשת לעשות סוכה גדולה. ורק לאחר מכן נוסף, שבמקרה הצורך, גם סוכה קטנה כשרה. שלמותו של הקטע ב'זכר צדיק' לצד הפתיחה בסגנון ספרות הגאונים מצביעות על מקוריותו וקדימותו ביחס למקבילה ב'הלכות קצובות', והוא הביא ממנו את חלקו השני בלבד מן הטעם שיוסבר להלן בסמוך.

אמנם מאידך, גם הקטע מ'זכר צדיק' אינו חף מקשיים: מקטע [א] עוסק בשיעור אורכה ורחבה של הסוכה, ומקטע [ג] ממשיך אותו, ומדוע אפוא מפריד ביניהם מקטע [ב] העוסק בשיעור גובהה ובצילתה? זאת ועוד, קיימת סתירה מפורשת בין שני המקטעים העוסקים בשיעור שטח הסוכה. לפי מקטע [א]: "ולא תהיה פחותה מזה המדה", היינו של ארבע אמות. לשון החלטית זו מכריעה שהפחתה משיעור ארבע אמות מעכבת אפילו בדיעבד, ואילו כמה שורות לאחר מכן, במקטע [ג], הוכשרה גם סוכה קטנה של שבעה טפחים!

מה עשוי היה לגרום לשינוי בעמדת מחבר הקטע? לא רחוק לשער שהשינוי נעשה בעקבות קליטת ההלכה הבבליית במרחב הגיאוגרפי הנאמן למסורת הארצישראלית, בו כנראה נתחבר הקטע מ'זכר צדיק'. תהליך

ההשתלטות החל באמצע המאה השמינית (בהתקפותיו של רב יהודאי גאון ותלמידו פרקוי בן באבוי על ההלכה הארצישראלית), ובאופן מצומצם עוד קודם לכן, ונמשך מאות שנים עד התקבלות מוחלטת של התלמוד הבבלי ופסיקותיו כסמכות ההלכתית המכריעה⁵¹, תוך דחיקת המסורות הארצי-ישראליות הקדומות אל מחוץ ההלכה הלגיטימית.

על רקע זה נראה, שהקטע ב'זכר צדיק', כפי שהוא לפנינו, מורכב משני מקורות. המקור הקדום החזיק רק את מקטעים [א]-[ב], והם מן ההלכה הארצישראלית הקדומה, לפיה: "לא תהיה פחותה מזה המדה", של ארבע אמות, ואם פחותה - נפסלה! אך בשלב מאוחר יותר, כאשר נתקבלה דעת הבבלי, שסוכה הפחותה מארבע אמות אינה פסולה, והתווסף מקטע [ג], בלא לחוש לסתירה מיניה-וביה שתוספת זו יוצרת. אך ברור שהתוספת לא נוצרה בחלל ריק, אלא מתייחסת ישירות להוראת מקטע [א], שהרי היא דנה במי ש"אינו יכול לעשות סוכה גדולה". לאחר מכן, בשלב שלישי, בחר בעל 'הלכות קצובות' לשלב בספרו את מקטע [ג] בלא מקטע [א], אולי כדי להינצל מן הסתירה הפנימית, אך באמצעו את מקטע [ג] כלשונו המקורית, נותר סימן המעיד על החסרון.

הוא אומר: הוראת 'הלכות קצובות' ומקבילתו, ששיעור הסוכה לכתחילה הוא ארבע אמות על ארבע אמות, היא תוצאה של דחיקת ההלכה הארצישראלית הקדומה בעקבות התפשטות התלמוד הבבלי והוראותיו. תחילה נהגו במקומות אלו בהתאם לפסיקה הארצישראלית, הפוסלת סוכה הפחותה מארבע אמות על ארבע אמות, אך לימים, לאחר התקבלות התלמוד הבבלי במקומם⁵², המכשיר לכתחילה סוכה כזו, לא רצו בני המקום לדחות לחלוטין את ההלכה הקמאית הנהוגה אצלם מימי קדם, והפכו להידור מצוה, שיש לנהוג בו רק לכתחילה⁵³. כלומר, תחת ההלכה החלוטה ש"כל סוכה שאין בה

51 ראה: הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשל"ד, מבוא, עמ' 7-9; נוימן, המעשים לבני ארץ ישראל, עמ' 45-47; ' ברודי, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאוני בבל, ירושלים וניו-יורק תשעו, עמ' 113-120. ועי' גם הערה הבאה.

52 בנוגע לתהליך התפשטות התלמוד הבבלי במרחב הנתון להגמוניה הארצישראלית, ראה הערה קודמת. ועל התקבלותו באיטליה (מקום חיבורו המשוער של 'הלכות קצובות'), החל מאמצע המאה התשיעית, ראה: ר' בונפיל, 'בין ארץ ישראל לבין בבל', שלם, ה (תשמז), עמ' 12 ואילך; א' גרוסמן, 'אימתי פסקה ההגמוניה הארץ ישראלית באיטליה', משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, בעריכת ע' פליישר (ואחרים), ירושלים תשנח, עמ' 143-157. וראה גם: י"מ תא-שמע, 'על לימוד התורה בביונטיון', בספר: כנסת מחקרים, ג, ירושלים תשסו, עמ' 231-233.

53 תהליך דומה מוכר היטב מאשכנז, שבעקבות התקבלות ההלכה הבבלית 'נרחפו' חלקים ממסורת ההלכה הארצישראלית הקדומה כלפי מעלה והפכו ל'מנהג' על-הלכתי מקודש. ראה: י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון: חקר ועיון³, ירושלים תשנ"ט, עמ' 85-101 (ותמצית התפיסה הובעה בעמ' 101), ובמקומות נוספים בספר.

ארבע אמות על ארבע אמות – פסולה”, הותקן שיש לנהוג כן במקום האפשר, ובמקום שאין הדבר אפשרי ניתן לצמצם את הסוכה לשיעורו של הבבלי, שבעה טפחים על שבעה טפחים בלבד. וכך נקבעה הלכת-כלאיים זו ב'הלכות קצובות', חיבור איטלקי שנכתב בעיצומו של תהליך קליטת ומיזוג ההלכה הבבליית עם המנהג הארצי-ישראלי-איטלקי הקדום⁵⁴, בנסיון להציל משהו מן המסורת הקדומה.

השחזור ההגיוני של המקורות וגלגוליהם חושף מקור ארצי-ישראלי קדום, הפוסל סוכה ה"פחותה מזה המדה" של ארבע אמות, כמו גם את דחיקתו בשלבים מאוחרים יותר, כאשר שיטת רבי הפכה למצווה מן המובחר בלבד. לאחר ששחזרנו את ההלכה הארצי-ישראלית, שכמעט נשכחה, נראה האם היא יכולה להתאים עם ספרות אמוראי ארץ ישראל: בתלמוד ירושלמי עצמו נפסקה ההלכה כשיטת בית שמאי, ששיעורה של סוכה הוא כדי "ראשו רובו"⁵⁵, אולם מאידך קובע הירושלמי בהקשר כללי, שהלכה כרבי אפילו מחביריו⁵⁶. יש מקום לשער – בעקבות הצורך לאתר את שורש ההלכה ב'הלכות קצובות' ומקבילו – שהיא גופא, ההלכה הפסוקה, נתונה במחלוקת בירושלמי; לצד הפסיקה כבית שמאי, יש שסברו שההלכה כרבי, וכן נהגו מקצת בני ארץ ישראל הקדמונים ובני מקומות אחרים שנמשכו אחר ההלכה הארצי-ישראלית – כמו איטליה – ופסלו סוכה הפחותה מארבע אמות על ארבע אמות, עד שגברה יד הבבליים ונדרחתה ההלכה הארצי-ישראלית ולא נותר ממנה אלא שריד עמום המהלך בידי הדרכים של ספרות ההלכה.

54 חיבור זה נתחבר באיטליה במחצית השנייה של המאה התשיעית. ראה: הלכות קצובות, מבוא, עמ' 11-20; דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 261-269. על ההלכות הארצי-ישראליות הרבות המשוקעות בספר ושילובם בהלכה הבבליית, ראה: הלכות קצובות, מבוא, עמ' 20-32. ואם כי יש המפקקים בקביעה שהספר נתחבר באיטליה, ו"לא פחות אפשרי שהוא חובר בצפון אפריקה או ביזנטיה" (דנציג, שם, עמ' 265), הכל מודים שהוא נכתב במקום שעמד בתחילה תחת השפעת ארץ ישראל ולאחר מכן 'נכבש' בידי ההגמוניה הבבליית, וגם ברור, ש"החיבור הגיע לחכמי אירופה דרך איטליה" (דנציג, שם). ולכן אין בגישת המפקקים מאומה לענייננו.

55 ירושלמי, סוכה, ב ח (בסופו), דף נג ע"ב: "אמר רבי זעורה רב חונה בשם רב: הלכה כבית שמאי. רבי ירמיה רבי שמואל בר רב יצחק בשם רב: ממה שסילקו בית שמאי לבית הלל, היא אמרה הלכה כדבריהן". ודעת בית שמאי מפורשת במשנה שם: "מי שהיה ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, בית שמאי פוסלין ובית הלל מכשירין". ומלשון "פוסלין... מכשירין" משמע, שנחלקו גם בשיעורה הסוכה (השווה: בבלי, סוכה ג ע"א), שבית שמאי מכשירים סוכה ששיעורה כדי ראשו ורובו, ובית הלל פוסלים.

56 עי' לעיל, הערה 49.

ספרים ומאמרים בענייני חג הסוכות

ספרים:

[גנזי חג הסוכות](#): אסופת גזנים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, ירושלים תשע"ט, כ-400 עמודים.

[נהגו ישראל](#): עיונים ובירורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות, ירושלים תש"פ, כ-180 עמודים (מהם כ-40 עמודי צבע).

מאמרים (שלא נכללו בשני הספרים הנזכרים):

ההדרה מכתבי-יד:

1. ספר מנהגים לרבי ברוך שליח ציבור מטרובייש: תיאור ראשוני וההדרת הפרק על סוכות. [להורדה](#).

2. שלושה פיוטי הושענות הנדפסים לראשונה מתוך כתבי יד. [להורדה](#).

3. "את ה' אאמיר סלה": מערבית ליום שני של סוכות'. [להורדה](#).

4. קטעים מדרשות ר' חיים מטודלה (תלמיד הרשב"א) על חג הסוכות. [להורדה](#).

5. מאמר בהלכות לולב לר' סעדיה ב"ר מימון אבן-דנאן: מחכמי ספרד בדור שלפני הגירוש. [להורדה](#).

חקרי הלכה ומנהג:

6. "יום טוב גדול של ערבה": שמו של היום השביעי של סוכות'. [להורדה](#).

7. אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה: הלכה ארצישראלית נשכחת. [להורדה](#).

8. הידורה של סוכה גדולה: הלכה מחודשת ושורשה הארצישראלי. [להורדה](#).

9. 'המנהג להרבות בהדסים או בערבות; ראשית המנהג באשכנז והמעבר מהדסים לערבות'. [להורדה](#).

10. 'נטילת הדס אחד או שנים למצות לולב'. [להורדה](#).

עיוני אגדה ומדרש

11. ענף עץ אבות: שלושה הדסים כנגד שלושה אבות. [להורדה](#).

12. 'לב אחד' בתמר וגלגולו ללולב של מצוה. [להורדה](#).